

Віктор Мойсієнко

ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ОСЕРЕДОК У ПРОЦЕСІ ВИРОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНОГО СТАНДАРТУ

У процесі витворення національних літературно-писемних мов завжди прямо чи опосередковано присутній взірць, певний ідеал, який у випадку сприйняття більшістю стає своєрідним узусом, згодом і нормою. Вочевидь, норма (стандарт) упроваджується на державному рівні і підтримується законодавчо. Наскільки можна говорити про писемну норму в давнину, наприклад, у Середньовіччі? Враховувати обов'язково потрібно конкретні обставини й ситуації. У другій половині IX ст. на сході Болгарії склалися особливо сприятливі умови для розвитку писемності слов'янською мовою. На церковному соборі 893 р. старослов'янська була проголошена мовою церкви і держави. Вона стає офіційною, державною. При написанні релігійних текстів місцеві писарі взорували на перекладені й упорядковані солунськими братами Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями книги Святого Письма. Старослов'янська мова стала взірцем для більшості південних та східних слов'ян. Проте цей взірць ніколи не був тривалий час сталим, стабільним. Він завжди більшою чи меншою мірою онароднювався розмовною місцевою стихією.

Потрапивши на землі Київської держави, загалом добре вироблена старослов'янська мова в її болгарському ізводі була зразком для руських людей. На те, що старослов'янський мовний взірць тут був напрочуд впливовий, вказує його фактично безперервна тяглість аж до XVII ст., коли українці й білоруси, вже остаточно визрівши до друку Святого Письма зрозумілою для простого люду мовою, все ж і в Заблудові 1569 року, і в Острозі 1581 року видрукують його старослов'янською. Вирішальним став саме факт наявності старослов'янського мовного зразка! Отже, в конфесійній сфері старослов'янщина була присутня впродовж усієї писемної історії розвитку української мови.

Інакше було в інших сферах використання писемної мови. Уже в Київській державі з'являються твори, де відхід від старослов'янського взірця став очевидним. У подальшому світська писемність все більше вивільняється від церковнослов'янщини, наповнюючись народнорозмовними елементами, елементами мов-контактерів. Відбувається зміна взірця. Але, говорячи про церковнослов'янську мову, треба пам'ятати, що вона була добре

виробленою, цілком сформованою, зусібч відповідала поняттю «літературна мова». Це був справді мовний стандарт, зразок, якому можна було вчитися за певними правилами. На що орієнтувалися наші люди в XV – XVI ст., коли усвідомили, що писати варто «выразумѣна ради простих людей, которые письма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ его не розумеют»¹?

*Діячі Острозької академії.
На першому плані Герасим Смотрицький.
Картина XIX ст.*

Які були в руських людей, що проживали у Великому князівстві Литовському та Польській Короні, мовні зразки? По-перше, старослов'янська мова, по-друге, традиція використання руської мови на народній основі в Київській та Галицько-Волинській державах, по-третє, від кінця XVI ст. – польська. Як і коли зреалізувався в культурному середовищі українців та білорусів (людей руських) відхід від старослов'янського мовного взірця? Зрозуміло, що «народження» руської мови (літературно-писемної мови українців і білорусів) відбувалося поступово. Вершинним актом її прояву, мабуть, стала поява трьох Статутів Великого князівства Литовського, а також руськомовна (чи простомовна) рукописна та друкована продукція українських та білоруських культурних осередків. Незважаючи на те, що ці осередки географічно були дуже віддалені (Остріг, Львів, Дермань, Луцьк, Несвіж, Заблудів, Вільно), їх значною мірою об'єднувало послуговування однією, (і це без будь-якої кодифікації²) літературно-писемною мовою.

Одним із найвпливовіших і найбільш значимих таких осередків знаходився в Острозі. Діяльність учасників Острозького культурного осередку розпочинається в другій половині XVI ст., а перші друки нецерковнослов'янською мовою з'являються у 80-х роках.³ Цей період важливий для усвідомлення початків певної стандартизації руської мови. Майже одночасно східнослов'янський кириличний світ побачив два видання, які суттєво вплинули на подальший

¹ Мякишев В. Язык Литовского статута 1588. – Kraków, 2008. – С. 29.

² Граматика волиняка Івана Ужєвича 1643 року була рукописна, до того ж написана у Франції. Говорити про її вплив на формування норм тогочасної писемної мови немає жодних підстав.

³ Передмова до Острозької Біблії (1581), Ключ царства небесного (1587).

розвій писемно-літературної мови на українських і білоруських землях – це «Ключ царства небесного...» Герасима Смотрицького та Статут Велико-го князівства Литовського 1588 року. Зараз важко сказати, яким був наклад «Ключа...», проте, треба думати, що серед освічених верств руської людності він мав поширення. Примірник Статуту 1588 р. безсумнівно був у всіх повітових канцеляріях, а також, не виключено, що й у князівських та шляхетських родинах, адже мав бути дороговказом у врегулюванні правових відносин. Мова Статуту й острозьких друків стали також своєрідним взірцем для українців і білорусів. Очевидний вплив Статуту та видань Острозької друкарні на подальший розвиток української й білоруської писемно-літературних не великає сумнівів. Складніше відповісти на питання: Чому вихідці з різних місцевостей України й Білорусі (наприклад, Герасим Смотрицький зі Смотрича, тепер Хмельницької обл., Дем'ян Наливайко з Гусятина, тепер Тернопільської обл., Андрій Римша із с. Пенчина, тепер Новогрудського р-ну Брестської обл.), пройшовши через аудиторії Острозької академії, у власних творах майже не виявляли свої рідні говірні особливості? Аналізуючи оригінальні твори та переклади Острозької друкарні, складається враження, що їх ретельно хтось відредагував за неіснуючими, але, вочевидь, помітними правилами.

У творах Римші, Смотрицького і Наливайка знаходимо безсумнівно більше спільних рис, ніж оригінальних місцевих говірних. Для прикладу наведемо три зразки творів представників Острозького культурного осередку⁴.

Герасим Смотрицький

Яснеосвецоному и вел'можному кнѣзти а пѣу
Александрови Константиновичови Божію млстію кнѣзти Острозскомѣ,
воеводичови киевскому и прѣчал и дѣлей и ещѣ.

Яснеосвецоное, велможное а млстивоє кнѣжа.

Ижъ máло не всѣ рѣчи, створѣныє *от* початѣку свѣта за предѣвным оустроєннемъ их творѣца, преходити єдѣны по других и пременѣтисѣ и гѣнути мусѣт. Єдѣны вѣ єдѣномъ округоу лѣта, другѣє вѣ колку, инѣє вѣ колкудєсѣть аж и до стѣ, и дѣлей. Ачѣ єстєство или натура их не гѣнєть, кгда жѣ прѣшлomu подѣбноє выростѣєть и рѣдитсѣ єдѣно зѣ другѣго.

Тѣкже и нарѣдъ дюдскѣ, котѣрому всѣ тѣє рѣчи сѣть подручны и подѣны: высѣко летѣючіє птѣцы, глѣбѣко плаваючіє рѣбы, бѣстро скѣчүчѣє звѣри и все инѣє под нѣги єму єсть покорєнѣ. Авждѣ и той тѣкже менѣтисѣ, толко не гѣнути мусѣт. Єдѣны корѣтѣко ли, дѣлго ли нѣ свѣтє побивавши, до общѣтѣ мѣтерє своєє ворѣчѣютсѣ, а ѣнѣє нѣ мѣстѣ их настүпѣют. И тѣкѣ в томѣ вѣлѣ Бжѣїѣ дѣєтсѣ и дѣѣтисѣ будєть ажѣ до скончѣнѣлѣ свѣта.

⁴ У текстах наведених нижче уривків з творів Смотрицького, Римші та Наливайка курсивом відзначені виносні літери. Герасим Смотрицький. Ключ Царства небесного / Підгот. до вид. В.Мойсієнко, В.Німчук. – Житомир, 2005. – С. 5.

Андрій Римша

На преславные а старовечные клейноты или гербы ясневелможного пана Лва Сапеги, подканцлерого Великого Князства Литовского, Слонимского, Мадельского, Марковского и прочих старосты епикграмма.

Въсе можемъ своимъ ѿчесомъ лацно ѿбачити,
 Должныни и широкость шнуромъ позначити.
 И человека можемъ познати по твары,
 Если въ себе не маеть лишнее привары.
 Але где цнота себе обрала ѿселость,
 Тамъ ростопись есть до всего и мужьскаа смелост,
 Которая зацные завжды дома буди
 І клейноты роздаеть, тыми слынуть люди.
 Бо такие николи зъ света не изъходеть,
 Але один по другомъ во веки славу плодеть.
 Хочешъ же са присмотрет гербомъ, праве, значнымъ,
 Заразь можешъ познати, суть в дому зацнымъ.
 Зъдавна славныхъ Сапегов тые з предковъ своихъ
 Заквитывали въ цнотахъ, знат, во лилияхъ троихъ,
 При которих з оружьемъ коньный воинъ стоить,
 Знакомъ того, иж са з нихъ ни ѿдинъ не боить.
 Служить своимъ сподаремъ ку каждой потребе,
 Не литуючи скарбов, ни самого себе.
 Къ тому видишь якъ въ локоть пострелена рука,
 Видишь, ижъ въскрозъ изъ туга з пострелного лука.
 Такой пострель никого дома не поткаеть,
 ѿдно, хто поганьские польки розрываетъ.
 Въ тыхъ же гербехъ посередку есть стрела зъ крестами
 Дмема, а третий блиско ѿсажономъ луками.
 Тые знакомъ, ижъ ѿни болшь для хрестиянства,
 Клали здорове свое, не смотречы паньства.
 Смотри жъ вышей, узришь тамъ над гельмомъ коруну,
 Котораа даеть знать, ижъ тамъ Богъ фортуну
 И цноту зъ сильнымъ мужьствомъ сполне коронуєт
 Чого у нихъ ани моль, ни ржа не попусуєт.
 А живете Сапегове вси в многие лета,
 Ваша слава слыт будеть, покуль станеть света.
 Подавайте жъ потомькомъ, што маеть зъ предьковъ,
 Вед же и вашихъ цныхъ справъ ввесь светъ полонъ светьковъ.
 Андрей Римша⁵.

⁵ Публікація з тексту оригіналу Статуту 1588 року за виданням: Статути Великого Князівства Литовського у 3 томах. Т. III. Статут Великого Князівства Литовського 1588 року

ВЪ СТОЛЪТЪСЯ МЦА ШТО ЗАСТАРАЮХЪ
ПЕРСОУХЪ ДЪСА ВОСЪЛТКЪСЪ ОБНЕСАНІЕ -

МЦА СЕНТЕВРА ПОГЕБРЕНСКЪ БЪМАВЪ
ПРОСТО ВЪРЪСНЬ •

Двадцать четвертое дна мца сентевера
дну мца бродитъ сталамъ рече добра •

МЦА ОКТОВРІА ПОГЕБРЕНСКЪ БЪТЪШЦА
ПРОСТО ПАЗДЕРНИКЪ •

Деся чинитъ нагори стахла предши,
дудки потопи нехъ стасинатъ онемъ тшша •
Октябрь 5 дна •

МЦА НОЕВРІА ПОГЕБРЕНСКЪ МАРГА
ОУВАМЪ, ПРОСТО ГРЪДЕМЪ •

Ждемо есто оуставнахъ тшша чре ровоимъ,
мы оемъ неделамо, невлаимъ до ро нама •
Ноеврѣ 11 дна •

МЦА ДЕКАВРІА ПОГЕБРЕНСКЪ ХЪШЛЕДЪ
ПРОСТО ПРОКНЕЦЪ •

Въ этомъ мци се хе нараднахъ на мчк •
нехъто пшшъ стъ ябеламъ дшн наши тамъ •
Декаврѣ 16 дна •

МЦА ГЕНВЪРА, ПОГЕБРЕНСКЪ БЪТЪСЪ,
ПРОСТО БЪТЪЧЕНЬ •

Ужорѣтсѣ мѣдцци хѣ прикѣтамъ •
Златъ ала дашъ м чиръ нко пшхъ дданъ •
Генвѣра 5 дна •

МЦА ФЕВРАЛЪ ПОГЕБРЕНСКЪ СЪБЪ •
ПРОСТО АНГЪИНЪ •

Счетръ йнто то валѣса нѣхъ служѣа,
мы ома уделѣте тшшескъ Златъ паѣааа •
Февралъ 11, дна •

МЦА МАРТА, ПОГЕБРЕНСКЪ АДАРЪ
ПРОСТО МАРЦЪ •

Въ этомъ мѣсци га жѣны прикѣтамъ,
сѣбъ авхъ намъ до ро тшшо пашѣте
мартѣ,

МЦА АПРІЛЪ, ПОГЕБРЕНСКЪ ННСА,
ПРОСТО КВЕТЕНЬ

Ждемо сѣхъ прѣшихъ тшша мѣо,
нѣрматѣ хъ сѣхъ намъ м невоо нмѣ тѣе •
Апрѣль 1 дна •

МЦА МАЯ, ПОГЕБРЕНСКЪ ІАМУЪ
ПРОСТО МАЙ •

Нѣмъ хъ гѣтѣтѣнъ ѣжнмъ поклаѣемъ,
Земьлѣтѣтѣнъ нехъ нѣдѣте Златъ покѣлѣемъ •
Май 1 дна •

МЦА ІУНІА, ПОГЕБРЕНСКЪ СЪВАМЪЪ
ПРОСТО ЧЪВРЕЦЪ •

Оубе вѣдн вѣскъ тшша мѣтѣ авѣраѣ вѣшѣте
Златъ нѣтѣ сѣхъ намъ авѣса, прѣтѣмъкъ Зла
шѣте •

МЦА ІУЛІА, ПОГЕБРЕНСКЪ ТАМЪ,
ПРОСТО АПЦЕЦЪ •

Щѣвѣнъ поемътѣ таѣанѣцѣ свѣрѣкѣанѣ бѣжнмъ
Амѣ грѣшъ што тшшо авѣсѣ, нѣмъ стѣрѣхъ прѣшѣ •
Іуль 15, дна •

МЦА АВГЪСТА, ПОГЕБРЕНСКЪ АОВЪ
АМЪ АОВЪ, ПРОСТО СЪРПЕНЬ •

Въ этомъ мѣсци авѣрѣнъ ѣжнмъ вѣштѣрѣнъ,
тшшескъ намъ авѣрѣнъ тшшо попе Златъ мѣнъ •
Авгѣста 1 дна •

Дѣделано ѣ дна мая, рѣхъ
ѣ, ф па. вѣдѣтѣрѣсѣ •

Писано андрѣемъ рѣшѣнъ •

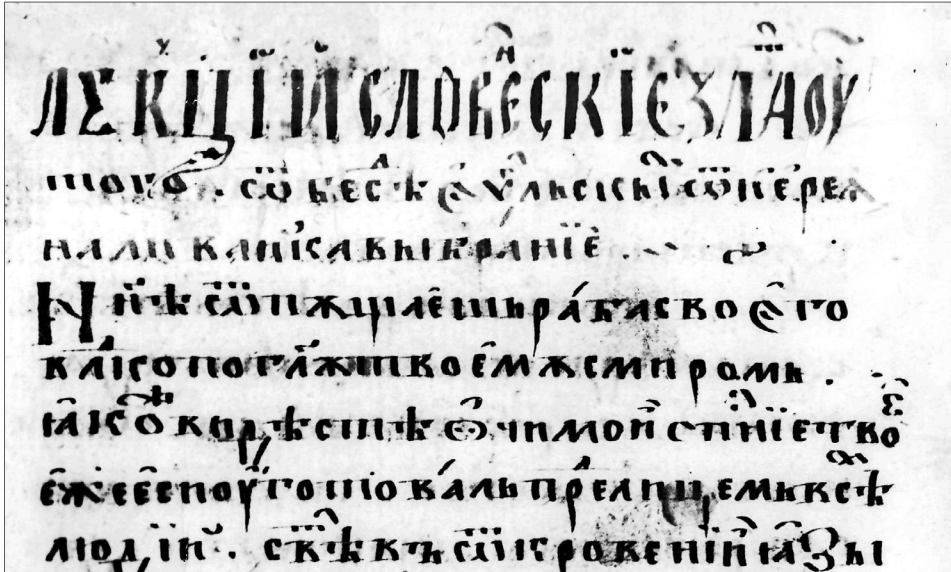

«Хронологія» Андрія Римши (1581)

Дем'ян Наливайко
 На гербъ ясне освещёныхъ ихъ млсти
 княжатъ Острозскихъ
 Гербъ кожрый цноты дому выражаеть
 звлаща кгдыса в чомъ бгъ не ображаеть.
 На кони рыцерь з мечёмъ значит мезъство,
 а крсть, мсаць и свѣзды набоженство.
 То фбое в томъ домоу кожрый баचितъ,
 моудрый признает, глоупый ѣко рачитъ.

у 2 книгах. Книга 1. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2004. – С. 26-27.

Прозьба читѣлниковѣ ѿ часѣ
 Часѣ дорогій, часѣ не переплачѣный.
 назбыть скупѣю вагою мнѣ оу̇ зычѣный.
 Быстрѣй над морскій корабль живѣтъ мой провадишь,
 нѣгдѣ длѣ спочинѣна з нами не завадиш⁷.
 Власне ѣкъ котѣрыѣ в днѣ корабля лежѣтъ,
 здастьсѣ имѣ жѣ внѣмѣ стоаѣтъ кдгы
 найпрѣдше бѣжѣтъ.
 В око мѣгненю ма провадит вѣк⁷ мой к старости,
 а нѣ сѣ розбачити могоу̇ в той малости.
 Падѣю бо вм (а правдѣве) змѣрѣный вѣк⁷,
 Давид прѣрк до бга рѣкъ маѣтъ чоловѣкъ.
 Не смѣю тѣ откладѣти на вѣк⁷ потѣмный,
 бѣмѣ тебѣ непѣвень ѣко чловѣк⁷ оу̇ ломный.
 Дароуй ми то прочитѣти и оу̇ чинѣти,
 ѿ що бы ма там южѣ не могли ѣбвинѣти.
 Оу̇ зычѣ до поправы животѣ ѣкѣго днѣ,
 поки не згѣсла вѣкоу моѣго походнѣ.
 Если ми не сфолькгоуѣшь пѣвне ма стрѣтити,
 и южѣ ма там и тѣсачѣю лѣт не заплашиш⁶.

«Лекції словенскіє Злаугоу» Дем'яна Наливайка. Фрагмент

⁶ Публікація зі стародруку: Лѣкарство на ѣспалый оумысль чоловѣчій. – Острог, 1606. Зберігається у відділі стародруків НБУ імені В. Вернадського, шифр: Кир 795. – С. 1-2.

Порівнюючи наведені зразки, відзначимо хіба деякі фонетичні особливості у Римші: відсутність літери **Ѣ**, вживання графеми *ы* після шиплячих, однак загалом певна уніфікація писемної мови, якою послуговувалися представники Острозького гуртка, очевидна. Наприклад, цілковита відсутність випадків написань «нового **Ѣ**» у творах Смотрицького і Наливайка зовсім не означає, що в мовленні вони не вживали *і* на місці **е* (*камінь, шість*).

Що ж саме справляло і справляє враження на дослідників про наддіалектний характер цієї мови? Уявне бажання писарів якимось чином дбати про зрозумілість письма для всіх «людей руських»? Традиція використання літературно-писемної мови Київської Русі, яка мала багато спільних ознак для вихідців з українських та білоруських земель? Ні перший, ні другий факт цілковито відкидати не можна, але в жодному випадку – вони не вирішальні. Живомовний чинник у перших грамотах великокняжої канцелярії був очевидний. Проте пошуки витоків цього елемента на півночі Білорусі та півдні України незаперечно приводили істориків мови у лінгвістичний тупик. Вирішальну роль у появі помітної частки живомовної стихії «руської мови» відіграли поліщуки, які і внесли отой незбагненний і нездоланий для багатьох дослідників надрегіональний характер цієї мови. Очевидно, що усвідомлення мовної ситуації для XV – XVII ст. неможливе крізь призму існування лише двох сформованих літературно-писемних мов – білоруської та української. Від XIV ст., щонайменше, а вочевидь, що й раніше, на землях Південно-Західної Русі виразно постає поліський мовний континуум. Чи не тому, яку б спірну українсько-білоруську пам'ятку ми не взяли, з великими потугами знаходимо кілька південноукраїнських або властиво білоруських рис. Але з легкістю більшість із них укладається в мовні характеристики поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) діалектів.

Думаємо, варто виділити дві основні тенденції у процесі витворення так званої «простої» літературно-писемної мови на українських та білоруських землях: по-перше, врахування традиції попередників використовувати народно-розмовну стихію, передовсім у практиці справочинства; по-друге, свідоме відштовхування вузько-локальних (передовсім властиво південноукраїнських та білоруських) діалектних рис.